

Procena šema

PODRŠKE POLJOPRIVREDI

Na Kosovu

Izjava o odricanju odgovornosti:

Razvoj i objavljivanje ovog dokumenta podržala je Švajcarska agencija za razvoj i saradnju (SDC) kroz svoj projekat Promovisanje zapošljavanja u privatnom sektoru (PPSE), koji sprovodi Swisscontact u konzorcijumu sa Institutom Riinvest. Sadržaj ovog dokumenta isključiva je odgovornost PPSE-a i ne predstavlja nužno stavove SDC-a.

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Swiss Agency for Development
and Cooperation SDC

Sadržaj

06	Rezime
12	Uvod
16	Metodologija
18	Glavni nalazi
19	Deo 1: Pregled strateške orijentacije
19	Trenutna situacija
24	Nedostatak strategije ili nešto drugo?
28	Uključenost zainteresovanih strana i udruženja u stvaranju politika
29	Deo 2: Program subvencioniranja
32	Dizajn programa subvencioniranja
38	Deo 3: Mere ruralnog razvoja
42	Savetodavne usluge, obuke i savetovanja
45	Deo 4: Informacioni sistem i nadzor
49	Zaključci i preporuke
52	Preporuke

Rezime

Promovisanje zapošljavanja u privatnom sektoru (PPSE) je projekat na Kosovu koji finansira Švajcarska agencija za razvoj i saradnju (SDC), a realizuje konzorcijum Swisscontact i Riinvest Institut PPSE je sproveo studiju za procenu programa podrške poljoprivredi na Kosovu, sa posebnim fokusom na sektore voća, povrća i lekovitog aromatičnog bilja. Opšta svrha ove studije bila je identifikacija trenutnih problema u programima podrške i osmišljavanje potencijalnih intervencija koje bi mogle poboljšati uticaj ovih programa podrške.

Početna hipoteza ove studije bila je zasnovana na činjenici da je u stalnom porastu odabranih podsektora poljoprivrede, porast ukupne površine korišćenog poljoprivrednog zemljišta na Kosovu bio je prilično beznačajan tokom prethodnih godina. Hipoteza se takođe zasnivala na činjenici da je poljoprivredna proizvodnja ostala stabilna i iznosi oko 630 miliona evra godišnje, doprinoseći poljoprivredi padu BDP-a

tokom godina. Hipoteza je bila da nema značajnog rezultata od poljoprivredne pomoći u rastu poljoprivredne proizvodnje na Kosovu u celini, imajući u vidu ogroman iznos domaće pomoći kroz programe grantova i subvencija centralne i lokalne uprave, kao i strane pomoći sektoru.

Studija o proceni šema podrške poljoprivredi na Kosovu koju je osmislio PPSE imala je sledeće ciljeve:

1 da prouči trenutne šeme poljoprivredne podrške na Kosovu, uključujući, ali ne ograničavajući se na direktne i indirektne subvencije, za određene podsektore uključujući voće, povrće i lekovite aromatične biljke. Može se preduzeti više fokusiran pristup na osnovu rezultata razgovora / dijaloga sa sektorskim udruženjima i Ministarstvom poljoprivrede i ruralnog razvoja;

2 da proceni efikasnost postojećeg programa subvencija;

3 da proceni mapiranje /analizu zainteresovanih strana;

4 da identifikuje potencijalne intervencije ili adaptaciju šema subvencija koje bi mogle dalje poboljšati sektor - ciljajući podsektore hrane i prirodnih sastojaka - u smislu stvaranja novih radnih mesta i stvaranja prihoda;

5 da identifikuje glavne rizike koji se odnose na intervencije i mere ublažavanja koje se mogu usvojiti;

6 da pruži posebne preporuke Ministarstvu poljoprivrede o sprovođenju intervencija zasnovanih na najboljim regionalnim praksama.

“Jedan od glavnih nalaza ove studije bio je da je poljoprivreda jedan od retkih sektora na Kosovu koji ima primenjenu strategiju, mada je široka strategija sa opštim ciljevima oko rasta poljoprivredno-prehrambenog sektora, zaštite prirodnih resursa i okruženje ruralnih područja i poboljšati kvalitet života i diversifikaciju mogućnosti i zaposlenja u ruralnim područjima”.

Da bi se odgovorilo na pitanja studije, ovaj izveštaj je strukturiran u četiri glavna dela. Prvi deo govori o pregledu strateške orijentacije i trenutnoj situaciji u poljoprivrednom sektoru u smislu uticaja programa podrške. Drugi deo analizira šeme programa subvencija (direktna plaćanja), njegov dizajn i poređenje sa sličnim programima na zapadnom Balkanu. Treći deo daje pregled mera ruralnog razvoja (program grantova), njegov dizajn i primenu u različitim zemljama. Četvrti deo analizira informacione sisteme, sistem praćenja i izazove u pogledu pouzdanih statistika o sektoru poljoprivrede.

Jedan od glavnih nalaza ove studije bio je da je poljoprivreda jedan od retkih sektora na Kosovu koji ima primenjenu strategiju, mada je široka strategija sa opštim ciljevima oko rasta poljoprivredno-prehrambenog sektora, zaštite prirodnih resursa i okruženje ruralnih područja i poboljšati kvalitet života i diverzifikaciju mogućnosti i zaposlenja u ruralnim područjima. Međutim, poljoprivredni sektor nema strateški fokus na podsektore zasnovan na analizi tržišta kako bi nadomestio uvoz ili povećao izvoz. Pored toga, iako se razvoj i oblikovanje svakog godišnjeg programa zasniva na sektorskoj analizi i analizi lanca vrednosti svake kulture, podrška grantovima i subvencijama nije pravilno koordinirana u funkciji dovršavanja ili ispunjenja svih delova lanca vrednosti.

Uzimajući u obzir gore navedeno, preporuka je da se identifikuju kulture koje su od nacionalnog interesa za Kosovo da zamene uvoz nacionalnom proizvodnjom i da se takođe fokusiraju na uzgoj kultura koje se mogu konkurentno izvesti na međunarodna tržišta. Pored toga, lanac vrednosti mora biti temeljno analiziran po pitanju da li svi programi podrške služe svrhu kompletiranja lanca vrednosti.

Drugi važan zaključak studije je da se politike koje je razvilo Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja ne uzimaju ozbiljno u obzir tokom dodele Kosovskog budžeta. Shodno tome, sve zainteresovane strane treba da pojačaju svoje zagovaračke aktivnosti sa Vladom i Skupštinom, kako bi izvršile potrebne promene budžeta koje služe svrsi ostvarenja ciljeva i planova Ministarstva.

Što se tiče programa subvencija, zapažanje je da ovaj program ima nezadovoljavajuće i nestabilne rezultate iz sektora u sektor. Program subvencija ne utiče na povećanje proizvodnje i prinosa useva, već samo subvencioniše veći deo rashoda za proizvodnju istog broja useva. Stoga bi program subvencioniranja trebalo preurediti u dva nivoa, pri čemu prvi nivo podržava svu poljoprivrednu zemlju koja se obrađuje uz minimalno plaćanje, a drugi nivo koji podržava samo strateške proizvode, bilo da se radi o ulaganju ili na osnovu rezultata.

U merama ruralnog razvoja postoji loša kontrola implementacije grantova i nedostatak odgovarajućeg merenja efekata i rezultata postignutih projektima. Iako Agencija za razvoj poljoprivrede, sa svojim ograničenim ljudskim i budžetskim resursima, ima procedure i priručnike, oni nalaze malu primenu tokom procesa primene i nadgledanja. Dakle, program grantova treba pratiti i strože provoditi, kako bi se osigurao planirani razvoj pružene podrške. Pored toga, treba se obratiti Vladi i parlamentu kako bi podržali Agenciju za razvoj poljoprivrede sa osobljem i budžetom.

Razvojnim projektima takođe nedostaje profesionalno i održivo savetovanje za uzgoj useva, razvoj mogućnosti post-proizvodnje i prerade, poslovni modeli, korporativno upravljanje i strategije prodaje. U tom pogledu, uključivanje savetodavnih službi sa profesionalnim savetnicima za projekte grantova trebalo bi da bude obavezan uslov. Svi akteri u sektoru poljoprivrede trebalo bi da ulažu u razvoj kapaciteta savetodavnih usluga, jer će veliko učešće savetodavnih usluga u projektima doprineti održivosti i većem uspehu podrške, ali će takođe rezultirati održivijim poljoprivrednim sektorom uopšte.

Kada je reč o informacionom sistemu i monitoringu, postoji nedostatak održivih podataka i statistika u poljoprivrednom sektoru na Kosovu. Uzimajući to u obzir, trebalo bi definisati metodologiju i standardne postupke za prikupljanje, obradu, validaciju i analizu u bazama podataka Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja. Takođe, metodologija treba da sadrži podatke Kosovske agencije za statistiku, kao i podatke sa lokalnog nivoa (opština), kako bi se dokumentovali i upravljali svim podacima iz sektora i imao jasan pogled na sektor poljoprivrede.

Uvod

Promovisanje zapošljavanja u privatnom sektoru (PPSE) je projekat na Kosovu koji finansira Švajcarska agencija za razvoj i saradnju (SDC), a realizuje konzorcijum Swisscontact i Riinvest Institut. Prva faza projekta bila je od 2013 do 2017 godine. Počevši od novembra 2017 godine projekat je produžen do 2021 godine, a ciljevi projekta ostali su slični kao u prvoj fazi, čime je postignut održivi uticaj na zapošljavanje mladih žena i muškaraca kroz veće razmere konkurentnosti privatnog sektora. Projekat koristi tržišni razvoj (MSD), ranije poznat pristup pod nazivom Stvaranje tržišta rade za siromašne (M4P), koristeći praktičnu analizu sektora koja uključuje sektorske probleme, osnovne uzroke, povezane usluge i njegove slabosti, aktere i predložene intervencije.

Slično prvoj fazi, projekat je fokusiran na dva sektora, a to su turizam i hrana i prirodni sastojci (uključujući podsektore kao što su voće i povrće, nedrvni šumski proizvodi, konditorski

proizvodi itd.). Usredsređeni na date sektore, ciljevi projekta su povećati mogućnosti zapošljavanja, stvaranje prihoda kao i konkurentnost sektora i performanse aktera lanca vrednosti.

Kao deo svoje podrške u gore pomenutim sektorima, PPSE je imao za cilj sprovođenje studije za procenu programa podrške poljoprivredi na Kosovu, sa posebnim fokusom na podsektore voća, povrća i lekovitih aromatičnih biljaka. Opšta svrha ove studije bila je identifikacija trenutnih problema u programima podrške i osmišljavanje potencijalnih intervencija koje bi mogle poboljšati uticaj ovih programa podrške.

Početna hipoteza za ovu studiju bila je zasnovana na nekoliko činjenica utvrđenih iz prošlih studija i trenutnih statistika. Ukupna površina zemlje koja se koristi za poljoprivredu na Kosovu je 416.831 ha, ali više od polovine su livade i pašnjaci (53%), a druga polovina se sastoji od obradivog zemljišta za različite poljoprivredne

proizvode (43%). Iako je u stalnom porastu odabranih podsektora poljoprivrede, porast ukupne površine korišćenog poljoprivrednog zemljišta na Kosovu bio je prilično beznačajan tokom prethodnih godina.

Pored toga, iako se kosovski BDP tokom godina neprestano povećavao, sa 4,8 milijardi evra u 2011 godini na 6 milijardi evra u 2016 godini, poljoprivredna proizvodnja je nažalost ostala ravna, na oko 630 miliona evra, što doprinosi poljoprivredi BDP-u tokom godina.

Uzimajući u obzir ogroman iznos domaće pomoći u poljoprivrednom sektoru na Kosovu putem programa grantova i subvencija centralne i lokalne uprave, kao i strane pomoći sektoru, pretpostavka je bila da treba ozbiljno razmotriti razvoj poljoprivrednog sektora, pošto podaci pokazuju da nije bilo značajnog rezultata od ove pomoći u rastu poljoprivredne proizvodnje na Kosovu u celini. Pored toga, hipoteza je bila da se važan deo ovog pregleda mora usredsrediti na postojeće šeme podrške.

Stoga je studija o proceni programa podrške na Kosovu koju je projektovao PPSE imala sledeće ciljeve:

Pored toga, iako se kosovski BDP tokom godina neprestano povećavao, sa 4,8 milijardi evra u 2011 godini na 6 milijardi evra u 2016 godini, poljoprivredna proizvodnja je nažalost ostala ravna, na oko 630 miliona evra, što doprinosi poljoprivredi BDP-u tokom godina.

1 da prouči trenutne šeme poljoprivredne podrške na Kosovu, uključujući, ali ne ograničavajući se na direktne i indirektne subvencije, za određene podsektore uključujući voće, povrće i lekovite aromatične biljke. Može se preduzeti više fokusiran pristup na osnovu rezultata razgovora / dijaloga sa sektorskim udruženjima i Ministarstvom poljoprivrede i ruralnog razvoja;

2 da proceni efikasnost postojećeg programa subvencija;

3 da proceni mapiranje /analizu zainteresovanih strana;

4 da identifikuje potencijalne intervencije ili adaptaciju šema subvencija koje bi mogle dalje poboljšati sektor - ciljajući podsektore hrane i prirodnih sastojaka - u smislu stvaranja novih radnih mesta i stvaranja prihoda;

5 da identifikuje glavne rizike koji se odnose na intervencije i mere ublažavanja koje se mogu usvojiti;

6 da pruži posebne preporuke Ministarstvu poljoprivrede o sprovođenju intervencija zasnovanih na najboljim regionalnim praksama.

Metodologija

Metodologiju ovog projekta dizajnirao je Konsultant, a nakon toga je precizno usavršen i finaliziran u saradnji sa PPSE-om i Institutom Riinvest.

Da bi se ispunila svrha i specifični ciljevi ovog projekta, korišćena su dva glavna pristupa za prikupljanje podataka: desk istraživanje i kvalitativno istraživanje. S jedne strane, desk istraživanje je bilo fokusirano na prikupljanje i analizu sekundarnih podataka o sektoru poljoprivrede na Kosovu i zapadnom Balkanu iz različitih izvora. Sa druge strane, kvalitativno istraživanje je koristilo dve istraživačke tehnike: dubinske intervju i radionice sa relevantnim zainteresovanim stranama na Kosovu.

Izvori koji su se koristili za prikupljanje i analizu sekundarnih podataka uključuju Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja Republike Kosovo, Agenciju za poljoprivredni razvoj Republike Kosovo, Kosovsku agenciju za statistiku, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Albanije, Ministarstvo poljoprivrede i zaštite životne sredine Republike Srbije, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Crne Gore,

Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Severne Makedonije, Ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva Federacije Bosne i Hercegovine i JRC Naučni centar (Zajednički istraživački centar).

Učesnici u kvalitativnom istraživanju bili su zainteresovane strane iz relevantnih sektorskih asocijacija, poljoprivrednici, proizvođači i prerađivači, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja Kosova, kao i međunarodne donatorske organizacije. Ukupno je obavljeno 10 detaljnih intervjua sa relevantnim zainteresovanim stranama, sa prosečnom dužinom razgovora od 40 do 60 minuta. U nekoliko navrata organizovane su naknadne diskusije sa zainteresovanim stranama iz Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja kako bi se razmotrili nalazi i potencijalne preporuke. Radionica je organizovana u saradnji sa PPSE-om i Institutom Riinvest, na kojoj je prisustvovalo 21 učesnika, a diskusija je trajala 3 sata.

Glavni nalazi

4

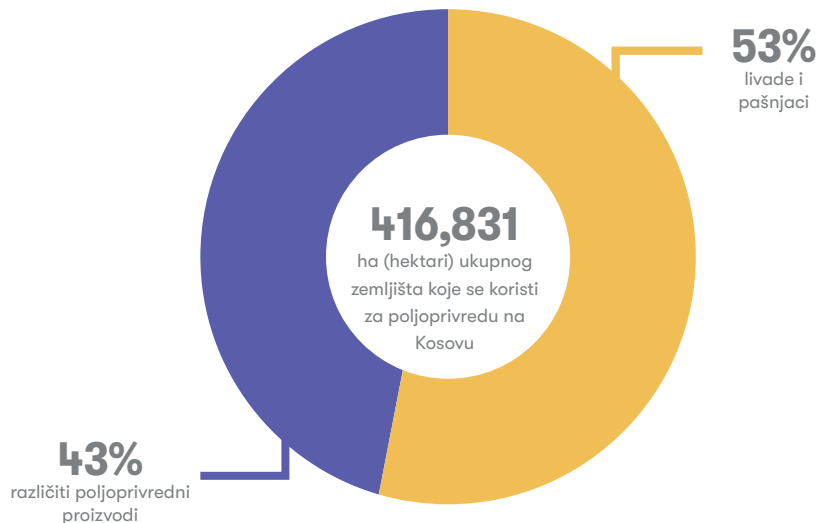
Glavni nalazi

Deo 1: Pregled strateške orijentacije

Trenutna situacija

Ukupna površina zemlje koja se koristi za poljoprivredu na Kosovu od 2017godine iznosi 416.072 ha, ali više od polovine su livade i pašnjaci (53%), a druga polovina se sastoji od obradive zemlje koja se koristi za različite poljoprivredne proizvode (47%). Povećanje ukupne površine korišćenog poljoprivrednog zemljišta na Kosovu bilo je prilično beznačajno tokom prethodnih godina. Ukupna površina korišćenog poljoprivrednog zemljišta ostala je

skoro ista od 2016 do 2017 godine, bez većih razlika između zemljišta koje se koriste za različite kulture. Za razliku od prošle godine, 2016 godinu beleži neki porast korišćenog poljoprivrednog zemljišta, posebno u slučaju povrća i voća. Međutim, imajući u vidu da je ukupna površina poljoprivrednog zemljišta korišćenog za voće i povrće vrlo mala (4%), ova povećanja su imala prilično beznačajan uticaj na ukupnu poljoprivrednu proizvodnju na Kosovu.

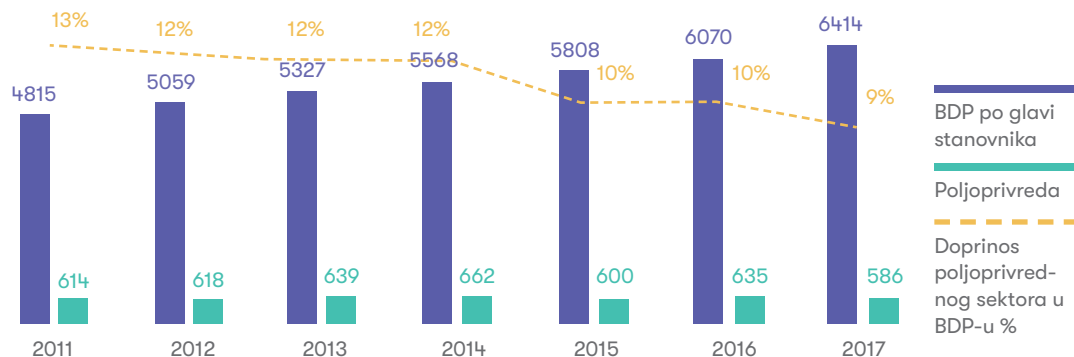

	2015	2016	2017	Diferenca	Diferenca nš %	Pjesëmarrja nš %
Obrađiva zemlja (isključujući povrće)	178129	178902	178454	-448	-0.25	42.9
Povrće	7257	8321	8500	179	2.15	2.0
- od čega povrće na otvorenom polju (prvi usev)	6859	7864	8033	169	2.15	1.9
- od čega povrće u plastenicima (prvi usev)	398	457	467	10	2.19	-
Bašta	587	994	1199	205	20.62	0.3
Voćke	4727	5493	6247	754	13.73	1.5
Vinogradi	3068	3117	3199	87	2.80	0.8
Sadnice	178	196	159	-37	-18.88	0.0
Livade i pašnjaci (uključujući zajedničko zemljište)	216481	218808	218314	-494	-0.23	52.5
Ukupna površina korišćenog poljoprivrednog zemljišta	410427	415831	416072	246	0.06	100

Tabela 1: Korištena površina poljoprivrednog zemljišta

Izvor: Rezultati ankete KAS-a o poljoprivrednom gazdinstvu (AHS), 2017

Doprinos poljoprivrednog sektora na BDP u mil. €, 2011-2017

Grafikon 1: Doprinos poljoprivrednog sektora na BDP
Izvor: Ekonomski katalog poljoprivrednih proizvoda 2018

Kosovski BDP stalno se povećavao tokom poslednjih nekoliko godina, sa 4,8 milijardi evra u 2011 godini, na 6,4 milijarde evra u 2017 godini. Kada se pogledaju ukupni podaci o poljoprivrednoj proizvodnji na Kosovu, ispada da je poljoprivredna proizvodnja ostala ravna, i iznosi oko 620 miliona evra u proseku tokom poslednjih 7 godina. Pored toga, poljoprivredna proizvodnja u 2011. godini obeležila je najnižu proizvodnju od 2011 godine - 586 miliona evra. Ovi podaci pokazuju da je doprinos poljoprivrede BDP-u tokom godina opao - sa 13% u 2011 na 9% u 2017godini.

Kada se pogledaju detaljni poljoprivredni računi, ispada da postoje značajne razlike između podsektora u pogledu korišćenog zemljišta, prinosa i proizvodnje. Na primer, iako je došlo do značajnog pada zemljišta korišćenog za žitarice sa 137.215 ha u 2012 godini, na 120.746 ha u 2017godini, proizvodnja ovih kultura u tonama pokazuje da je stalni porast prinosa ove kulture na Kosovu. Tokom 2012 godine, Kosovo je proizvelo 438.792 tona žitarica, dok je u 2017 godini proizvodnja dostigla 477.880 tona, dok je maksimalna proizvodnja dostignuta neposredno godinu ranije - 562.899 tona u 2016 godini. Shodno tome, brojke prinosa pokazuju isti trend, dok je prinos povećan sa 3,2 tone / ha u 2012 godini do 4 tone / ha u 2017 godini.

		2012	2013	2014	2015	2016	2017
Žitarice	ha	137,215	141,912	131,949	134,886	134,571	120,746
	t	438,792	540,136	463,581	443,584	562,899	477,880
	prinos	3.20	3.81	3.51	3.29	4.18	3.96
Povrće	ha	14,557	16,356	15,854	14,656	17,395	19,643
	t	163,146	235,326	221,330	246,096	335,467	358,394
	prinos	11.21	14.39	13.96	16.79	19.29	18.25
Voće	ha	7,082	8,342	6,921	7,998	8,785	9,541
	t	59,633	76,702	45,873	70,096	78,502	49,571
	prinos	8.42	9.19	6.63	8.76	8.94	5.20
Goveda	grla	329,213	321,113	261,689	258,504	264,971	259,729
	mil. €	60.0	58.6	50.5	41.4	40.9	41.4
Ovce i koze	grla	247,901	216,577	212,014	224,096	212,040	210,688
	mil. €	6.2	5.6	5.4	5.6	5.2	5.2

Tabela 2: Hektari, proizvodnja i prinosi po sektorima
Izvor: Green Report 2018 (Zeleni Izveštaj) 2018

Podsektor povrća pokazuje drugačiju priču. Povećanje korišćenog zemljišta za proizvodnju povrća je značajno - sa 14.557 ha u 2012 godini na 19.643 ha u 2017 godini. Pored toga, i što je još važnije, proizvodnja i prinos povrća značajno su se razvijali tokom godina. Pored uticaja povećanja korišćenog zemljišta za proizvodnju povrća, značajno povećanje prinosa sa 11,2 tone / ha u 2012 godini na 18,3 tone / imalo je u 2017 godini više nego udvostručilo proizvodnju povrća na Kosovu. Kosovo je u 2012 godini, proizvodilo 163.146 tona povrća, dok je prošle godine (2017) dostiglo maksimalnu proizvodnju do sada sa 358.394 tone.

Podsektor voća nažalost ne deli istu sudbinu sa podsektorom povrća. Iako se stalno povećava površina korišćenog zemljišta za proizvodnju voća, sa 7.082 ha u 2012 godini na 9.541 ha u 2017 godini, došlo je do problema sa prinosom i proizvodnjom, najverovatnije zbog sezonskog i klimatskog uticaja. Podaci otkrivaju nagli pad proizvodnje povrća u 2014 i 2017 godini, što podsektor čini nestabilnim i nepredvidljivim.

Za razliku od podsektora za žitarice, voće i povrće, gde su, uprkos određenim problemima, trendovi prilično pozitivni,

Povrće

Voće

ne možemo reći isto za podsektore životinja. Broj goveda se kontinuirano smanjivao sa 329.213 grla u 2012 godini na 259.729 grla u 2017godini, što je rezultiralo padom vrednosti proizvodnje sa oko 60 miliona evra u 2012 godini na oko 41 milion evra u 2017 godini. Slični trendovi se primećuju i kod ovaca i podsektor koza Broj grla u ovom podsektoru smanjen je sa 247,901 glave u 2012 godini na 210 688 u 2017 godini, a sa 6 miliona evra u 2012 godini na 5 miliona evra u 2017 godini.

Ipak, imajući u vidu ogroman iznos domaće pomoći u poljoprivrednom sektoru na Kosovu putem programa grantova i subvencija centralne i lokalne uprave, kao i strane pomoći sektoru, pretpostavka je da su rezultati trebali biti pozitivniji. Šema direktnih plaćanja putem programa subvencija Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja (MPŠRR) više je nego utrostručila svoj budžet sa 8 miliona evra u 2007godini na 24 miliona evra u 2017godini. Mere ruralnog razvoja MPŠRR-a putem njegovih grantova program je takođe povećao svoj budžet sa 11 miliona evra u 2014. na planirani budžet od 22 miliona evra u 2018.

Uz ove cifre na raspolaganju je dogovor većine ako su zainteresovane strane u ovom sektoru saglasne da treba ozbiljno pregledati poljoprivredni sektor razvoj, pošto podaci pokazuju da nije bilo značajnog rezultata od ove pomoći u rastu poljoprivredne proizvodnje na Kosovu u celini.

Pored toga, hipoteza je bila da se važan deo ovog pregleda mora usredsrediti na postojeće šeme podrške.

Nedostatak strategije ili nešto drugo?

Jedan od glavnih zaključaka većine zainteresovanih strana koji su učestvovali u ovoj studiji bio je da Kosovu nedostaje jasna strategija za razvoj poljoprivrednog sektora. Štaviše, stekao se utisak da nedostatak strategije čini da kosovske institucije, a pre svega MPŠRR, deluju bez posebnog fokusa na strateške podsektore i kulture, što bi Kosovu dalo konkurentsku prednost u zemlji i inostranstvu.

Ipak, Kosovo ima nacrt programa poljoprivrede i ruralnog razvoja (PPRR) za period 2014–2020. I svi godišnji programi zasnivaju se na ovom opštem programu. Iako je izrađen RPPR 2014–2020 i sektorske funkcije zasnovane na ovom programu, ovaj program nikada nije službeno potpisao ili usvojio nijedan ministar ili vlada na Kosovu, zbog političkih i nedostatka vlasničkih razloga. Ipak, zainteresovane strane nisu toliko kritične prema ovom programu. Kažu da je program relativno dobro razvijen i da je možda jedan od najboljih programa ikada razvijenih na Kosovu. Predstavnici MPŠRR-a tvrde da je program razvijen i osmišljen na osnovu detaljne analize svakog podsektora i njegovih potreba. Nadalje, oni tvrde da se razvoj i oblikovanje svakog godišnjeg programa uvijek zasniva na sektorskoj analizi i analizi lanca vrijednosti u svakoj kulturi.

PPRR 2014–2020 analizirao je potrebe Kosova u poljoprivrednom sektoru, a iz zbirne analize definisani su opšti strateški ciljevi poljoprivrede i ruralnog razvoja Kosova:

- Rast u poljoprivredno-prehrambenom sektoru, zasnovan na konkurentnosti i inovacijama, sa povećanom produktivnošću, sposoban za proizvodnju visokokvalitetnih proizvoda i ispunjavanje potreba tržišta EU, doprinoseći sigurnosti i opskrbi hranom, prateći ekonomske, socijalne i ekološke ciljeve, podstičući zapošljavanje i razvoj ljudskog i fizičkog kapitala

- Zaštita prirodnih resursa i životne sredine ruralnih područja, rešavanje izazova klimatskih promena postizanjem održivog i efikasnog korišćenja zemljišta i gazdovanja šumama i uvođenjem metoda poljoprivredne proizvodnje za očuvanje životne sredine

— Poboljšavanje kvaliteta života i diverzifikaciju mogućnosti i zaposlenosti u ruralnim sredinama podsticanjem zapošljavanja, socijalne uključenosti i uravnoteženog teritorijalnog razvoja ruralnih područja.¹

Na osnovu identifikovanih potreba i u skladu sa opštim ciljevima za poljoprivredu i ruralni razvoj, odabrane su mere za sprovođenje programa ruralnog razvoja na Kosovu u okviru četiri prioriteta EU IPA II za ruralni razvoj i one su kao takve predstavljene u nastavku:

- 1** **Poboljšati održivost farmi i konkurentne veštine**
Ulaganja u fizička sredstva poljoprivrednih ekonomija
Ulaganja u fizička sredstva koja se odnose na preradu i promet poljoprivrednih i ribarskih proizvoda
- 2** **Obnavljanje, očuvanje, unapređenje ekosistema**
Agro-ekološke mere i organska poljoprivreda
Stvaranje i zaštita šuma
- 3** **Promovisanje društveno-ekonomske uključenosti**
Diverzifikacija farmi i razvoj poslovanja
Implementacija lokalnih razvojnih strategija – Liderski pristup
- 4** **Transfer inovacija, znanja**
Poboljšanje obuka
Savetodavne usluge
Tehnička pomoć

Nacionalne šeme podrške koje sprovodi MPŠRR razvrstane su u dve grupe

i) direktna plaćanja (program subvencija) za direktno podržavanje prihoda poljoprivrednika i

ii) mere ruralnog razvoja (program grantova) kao što su podrška investiranju.

Mere podržane u okviru PPRR 2014-2020 u potpunosti su u skladu sa IPARD programom koji finansira EU za podršku zemljama kandidatima i pred kandidatkinjama da razviju i ojačaju sektor poljoprivrede i ruralnog razvoja da budu konkurentni na tržištu EU. Priprema PPRR-a u potpunosti je u skladu sa IPARD smernicama 2014-2020, prilagođavajući se trenutnim potrebama zemlje.

Pored toga, Program ruralnog razvoja u poljoprivredi (PPRR) podložan je trima glavnim evaluacijama, eks-ante evaluaciji, srednjoročnoj i naknadnoj evaluaciji. Cilj eks-ante evaluacije je proceniti kvalitet programa, a srednjoročne i naknadne evaluacije procenjuju njegovu primenu.²

“Trenutni program zasnovan je na potrebama zemlje i može se reći da ima strateške ciljeve, iako ciljevi možda nisu tako sveobuhvatni kao da ciljaju specifičnu kulturu koja se smatra nacionalnim interesom Kosova”.

S tim u vezi, zainteresovane strane smatrale su da postoji veliki prostor za poboljšanje sektorske analize na kojoj se zasnivaju važne strateške odluke. Oni predlažu da u narednoj analizi sektora treba da se stavi veći značaj na identifikovanje strateških i nacionalnih interesa Kosova za određene kulture i proizvode. Kosovo mora identifikovati kulture koje su od nacionalnog interesa za Kosovo da zameni uvoz sa nacionalnom proizvodnjom u slučajevima kada bi domaća proizvodnja bila ekonomičnija i doprinela

---

² Program Poljoprivrednog i Ruralnog Razvoja 2014-2020

razvoju nacionalne ekonomije. Pored toga, kroz sveobuhvatnu analizu međunarodnih kretanja na tržištu, Kosovo mora da identifikuje svoje konkurentske prednosti i fokusira se na gajenje kultura koje se mogu konkurentno uvesti na međunarodna tržišta. Zainteresovane strane takođe smatraju da analiza treba da uzme u obzir kapacitete, ljudske i logističke, jer one takođe definišu politike za poljoprivredni razvoj.

Zbog niske domaće proizvodnje, Kosovo je poznato po izuzetno visokoj trgovinskoj neravnoteži. U 2017 godini Kosovo je uvezlo ukupno 3 milijarde evra, a izvezlo je samo 378 miliona evra. Slična slika se odražava i na sektor voća i povrća. U 2017 godini, Kosovo je uvezlo ukupno 44 miliona evra voća i izvezlo voće u vrednosti od samo 10 miliona evra.³ Iste godine Kosovo je uvezlo povrće u vrednosti od 38 miliona evra, a povrće je izvezlo samo u iznosu od 10 miliona evra. Dakle, postoji dovoljno prostora za kreiranje politika koje bi pomogle zameniti uvoz domaćim proizvodima, kao i povećati izvoz strateških proizvoda koje zahteva međunarodno tržište.

Uključenost zainteresovanih strana i udruženja u kreiranje politike

Pored toga, sve zainteresovane strane, uključujući stručnjake i predstavnike preduzeća poljoprivrednog sektora na Kosovu, su vrlo aktivne i spremne da posvete svoje vreme da učestvuju u radnim grupama vezanim za promene politike koje mogu biti inicirane od nacionalnih vlasti ili međunarodnih donatorskih organizacija. Oni su naveli da u to ulažu mnogo energije, ali često nisu obavješteni o rezultatima radnih grupa, gde se prikupljaju preporuke. Njihovi predlozi se ne prate, nisu obavješteni o razlozima zbog kojih se ne sprovode u potpunosti. Zainteresovane strane iz poljoprivrednog sektora na Kosovu su ovo smatrale jednosmernim komunikacijskim pristupom od strane Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja. Neki od predstavnika civilnog društva za ruralni razvoj radije ne učestvuju u radnim grupama upravo iz tog posebnog razloga koji su naveli.

Mnoga udruženja koja rade u korist poljoprivrednog sektora na Kosovu pomenuta su tokom mnogih intervjuua i diskusija. Ovde je potrebno mnogo poboljšanja prema zainteresovanim stranama. Uz to rečeno, smatrano je da neka udruženja treba da predstavljaju interes sektora, a ne određene kompanije koje rade u tom sektoru. Neke od asocijacija, prema njima, stvara nekoliko kompanija i namera je da rade na sopstvenom interesu, umesto na interesima određenog podsektora.

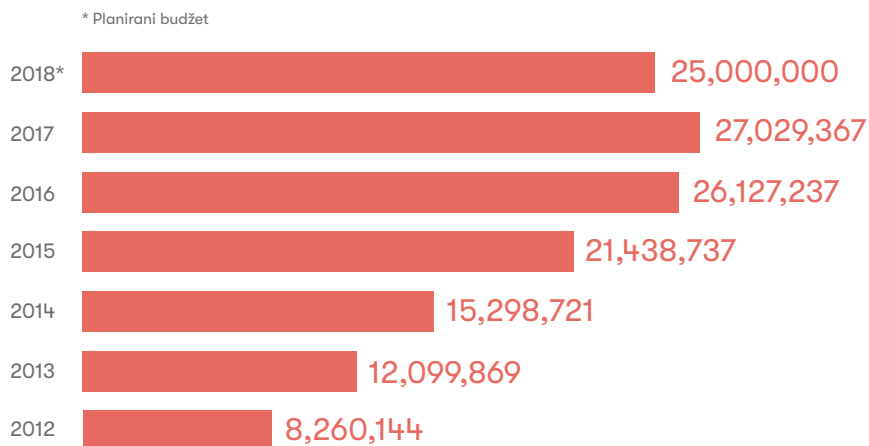
Iako su udruženja kritikovali mnogi, činjenicu da su neke asocijacije veoma uticajne u pogledu izmene zakona i propisa na Kosovu istakli su mnogi akteri, i to je takođe bio razlog zašto smatraju da je neophodno da ove organizacije treba da imaju pravi uticaj na sektor.

Prema Ministarstvu poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja postoji potreba za stvaranjem krovnog udruženja, kao u mnogim zemljama i prema standardima Evropske unije. Te mreže mogu biti veoma funkcionalne, jer su organizovane na način da zaista predstavljaju zahteve poljoprivrednika i celog poljoprivrednog sektora i mogu biti glavna kontakt tačka za Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja.

Deo 2: Program subvencioniranja

Subvencije su ključne i nesumnjivo važne za održavanje i razvoj useva u različitim kulturama u poljoprivrednom sektoru. Kao što je ranije pomenuto u ovom izveštaju, program subvencionisanja na Kosovu značajno je povećao svoj budžet sa 8 miliona evra u 2007 godini na 24 miliona evra u 2017 godini, što odražava napore kosovskih kreatora politike da prioritet daju poljoprivrednom sektoru među nacionalnim politikama.

Od osmišljavanja Programa ruralnog razvoja za period 2014-2020, budžet stiže do stabilnije tačke, gde je dodeljivanje budžeta približno isto za svaku godinu, oko 25 miliona evra godišnje u poslednje 3 godine.

Grafi 2: Pagesat direkte nëpër vite

Burimi: Raporti i gjelbër, 2018

Kada se pogledaju detalji kako se ovaj budžet raspoređuje po podsektorima, može se videti da žitarice i goveda ostaju dva najplaćenija podsektora. Iako se tokom godina stalno povećava budžet za sve podsektore, jedino je zabeležen za podsektor žitarica tokom 2017 godine, kada je budžet smanjen na 9,3 miliona evra sa 10,6 miliona evra u 2016 godini.

Vredi napomenuti da se organska poljoprivreda na Kosovu još uvek razvija. Zakon o organskoj poljoprivredi usvojen je krajem 2007 godine. Nakon toga, novi Zakon o organskoj poljoprivredi reviziran je i odobren u 2012 godini, što je u velikoj meri usklađeno sa uredbama EU.⁴

Ipak, iako je organska poljoprivreda počela da se subvencionira tek u 2016 godini, budžet za ovaj podsektor gotovo se utrostručio od planiranog budžeta za 2017 do 2018 godinu.

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018*
	EURO						
Žitarice	4,469,284	6,872,455	6,976,181	9,258,894	10,641,057	9,278,447	9,700,000
Povrće	-	-	1,026,735	1,564,692	1,981,617	2,224,228	1,700,000
Voće	-	1,220,780	2,366,574	2,836,945	3,306,943	3,989,214	3,500,000
Organska poljoprivreda	-	-	-	-	14,626	35,373	100,000
Goveda	2,104,800	2,105,950	2,703,634	4,505,154	5,708,599	6,508,459	5,375,000
Ovce i koze	1,327,450	1,159,720	1,210,120	1,921,365	1,933,245	2,112,810	1,850,000

Tabela 3: Direktna plaćanja po sektorima
Izvor: Zeleni Izveštaj 2018

* Planirani budžet

Štaviše, ako analiziramo budžet subvencija u smislu proizvodnje ili prinosa koji podržava ili rezultata koje imamo, možemo videti cifre koje odražavaju potencijalne probleme u poljoprivrednom sektoru. S obzirom da nije postojao nacionalni program pre 2014 godine i uzimajući u obzir da rezultati poljoprivrednog sektora pre 2014 godine nisu bili zasnovani na sveobuhvatnoj strategiji, fokusiraćemo se samo na cifre od 2014 godine i nadalje.

Na primer, dok je proizvodnja žitarica ostala više ili manje na istom nivou od 2014 do 2017 godine, nivo subvencija porastao je sa 15 evra /tonu u 2014 na 19 evra /tonu u 2017 godini. To znači da subvencije u žitaricama sektor nije imao uticaja na povećanje proizvodnje i prinosa ovog podsektora, već je samo subvencionirao veći udio u rashodima za proizvodnju iste količine useva. Kada se ovo posmatra iz perspektive da subvencije u osnovi treba da obezbede održivost i stabilnost u poljoprivredi, mogao bi se

⁴ Program Poljoprivrednog i Ruralnog Razvoja 2014-2020

prihvatiti gore pomenuti rezultat i reći da je program subvencionisanja povećao njegovu ulogu u održivosti i stabilnosti ove kulture. Međutim, imajući u vidu da se budžet subvencija značajno povećao za 33% od 2014 do 2017godine, moglo bi se reći i da očekujemo veće pozitivne rezultate u proizvodnji i prinosu ovog podsektora.

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Subvencije za žitarice (Euro)	4,469,284	6,872,455	6,976,181	9,258,894	10,641,057	9,278,447
Proizvodnja žitarica (tona)	438,792	540,136	463,581	443,584	562,899	477,880
EUR/tona odnos	10.2	12.7	15.0	20.9	18.9	19.4
Subvencije za povrće (Euro)			1,026,735	1,564,692	1,981,617	2,224,228
Proizvodnja povrća (tona)			221,330	246,096	335,467	358,394
EUR/tona odnos			4.6	6.4	5.9	6.2
Subvencije za voće (Euro)		1,220,780	2,366,574	2,836,945	3,306,943	3,989,214
Proizvodnja voća (tona)		76,702	45,873	70,096	78,502	49,571
EUR/tona odnos		15.9	51.6	40.5	42.1	80.5
Subvencije za goveda (Euro)	2,104,800	2,105,950	2,703,634	4,505,154	5,708,599	6,508,459
Proizvodnja goveda (po grlu)	329,213	321,113	261,689	258,504	264,971	259,729
EUR/grla odnos	6.4	6.6	10.3	17.4	21.5	25.1
Subvencije za ovce i koze (Euro)	1,327,450	1,159,720	1,210,120	1,921,365	1,933,245	2,112,810
Proizvodnja ovci i koza (po grlu)	247,901	216,577	212,014	224,096	212,040	210,688
EUR/grla odnos	5.4	5.4	5.7	8.6	9.1	10.0

Tabela 4: Subvencije i proizvodnja po kulturama
Izvor: Zeleni Izveštaj 2018

Slični rezultati se primećuju i za ostale podsektore. Nivo subvencija za podsektor povrća povećan je sa 4,6 eura / tonu u 2014 godini na 6,2 eura / tonu u 2017 godini, dok se za sektor voća povećao sa 52 eura / tonu u 2014 godini, na 81 euro / tonu u 2017 godini za goveda nivo subvencija povećan je sa 10 evra / grlo na 25 evra /grlo, a za ovce i koze sa 6 evra /grlo na 10 evra / grlo.

Dizajn programa subvencioniranja

U 2017 godini, Evropska komisija je objavila izveštaj o razvoju poljoprivredne politike. Predstavili su svoja otkrića o sprovođenju plaćanja subvencija u zemljama Zapadnog Balkana tokom 2010 do 2015 godine.

Gledajući šemu predstavljenu u izveštaju, zemlje poput Kosova i Crne Gore suočile su se sa veoma malim promenama u šemi podrške, dok je Albanija zemlja sa najviše nedoslednim promenama u svojoj šemi podrške u periodu od 2010 do 2015 godine.

Kosovo je jedina zemlja koja i dalje ima većinu budžeta šeme podrške dodeljenu u direktnim plaćanjima na osnovu trenutne površine /životinje. U godinama od 2010 do 2012 mali procenat budžeta dodeljen je promenljivim ulaznim subvencijama, koje su se tokom godina smanjivale, a zatim su uklonjene iz šeme podrške u 2013 godini. Direktne isplate na osnovu proizvodnje (cenovnih pomagala) su počele da se primenjuju u 2014 godini, i dalje se primenjuje kao oblik direktnih plaćanja, mada sa malim procentom.

Druga zemlja nakon Kosova je Crna Gora sa budžetom koji se uglavnom dodeljuje za direktna plaćanja na osnovu trenutne površine / životinje i sa najmanje promena u šemi podrške. Oni koriste tri oblika direktnih plaćanja, plaćanja na osnovu trenutne površine / životinje, plaćanja na osnovu proizvodnje (pomoćne cene) i promenljive ulazne subvencije. Potonji je najmanje korišćeni oblik plaćanja.

U Albaniji su u 2010 godini, direktna plaćanja data samo u dva oblika, 60% na osnovu proizvodnje (pomoćnim cenama) i 40% na osnovu trenutne površine / životinje, koja je u 2011 porasla do 60%, dok su direktna plaćanja na osnovu proizvodnje (cena pomagala) pala na 40%. Međutim, ovo se u potpunosti promenilo tokom 2012 godine, gde je skoro ceo budžet direktne podrške dodeljen u jednom obliku direktnih plaćanja, onom koji se temelji na trenutnoj površini / životinji. Promene u šemi podrške nastavile su se i u narednim godinama, međutim direktne isplate na osnovu trenutne površine / životinje i dalje su glavni oblik direktnih plaćanja u šemi podrške tokom 2013 i 2015 godine, deleći ukupni budžet sa dva druga oblika plaćanja, kao što su direktna plaćanja na osnovu

proizvodnje (pomoć pri cenama) i promenljivih ulaznih subvencija. Procenat dodeljenog budžeta za direktna plaćanja na osnovu trenutne površine / životinje nije se menjao tokom 2013 do 2015 godine (oko 70%), a budžet za ostala dva menjao se tokom godina povećavajući za jedan i smanjujući se za drugo.

Makedonija je u 2010 godini budžet za direktne isplate skoro ravnomerno podelila između direktnih plaćanja na osnovu trenutne površine / životinje i plaćanja na osnovu rezultata (pomoćnih cena). U 2011 godini direktna plaćanja na osnovu trenutne površine / životinje porasla su na 70%, zatim su se smanjila u 2012 godini (40%) i nastavila smanjivati za dodatnih 20% u 2011 godini. U 2014 godini plaćanja na osnovu rezultata ponovo su porasla, ali veći procenat budžeta dodeljeno je za plaćanja na osnovu trenutne površine / životinje, koja se ponovo promenila u 2015 godini. Iste godine više od 10% budžeta je utrošeno u isplate nepogoda i druge nadoknade proizvođačima.

Iz susednih zemalja, Bosna i Hercegovina je jedina koja je imala i još uvek ima najveći deo budžeta (60% u 2015 godini) dodeljenog za isplate zasnovane na izlazu. U 2011 godini u šemu podrške su dodate promenljive ulazne subvencije sa oko 20% budžeta, koje su se smanjivale tokom narednih godina.

Srbija je u 2010 i 2011 godini imala većinu budžeta dodeljenih u promenljivim ulaznim subvencijama. Ovo se promenilo 2012 godine kada je najveći deo budžeta dodeljen na isplatama na osnovu trenutne površine / životinje i nastavio je to u narednim godinama (50% u 2015). U dve poslednje godine ostalih 50% budžeta programa podrške dodeljeno je subvencijama sa promenljivim ulazom (30% u 2015 godini) i isplatama zasnovanim na izlazu (20% u 2015 godini).

Postojeći program subvencionisanja na Kosovu u mnogim je slučajevima pogrešno shvaćen i ne tumači se ispravno prema predstavnicima Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja. Program ima nekoliko oblika subvencionisanja na osnovu inputa, kao i na osnovu rezultata u zavisnosti od kulture, dok se trenutno smatra ravnim i temelji se samo na ulazu. Pored toga, svi zainteresovani učesnici koji su učestvovali u ovoj studiji složili su se da

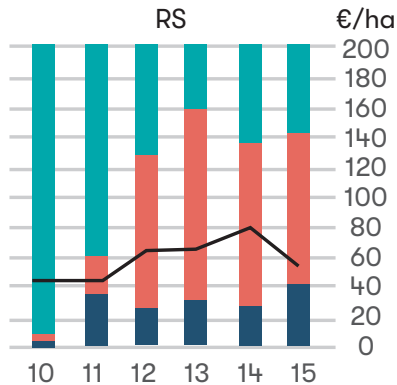
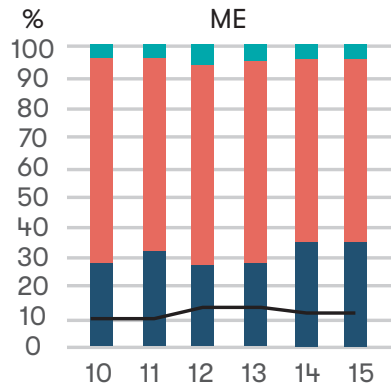
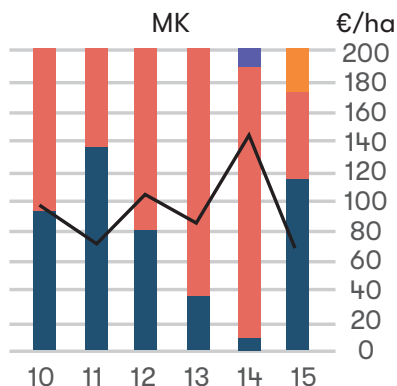
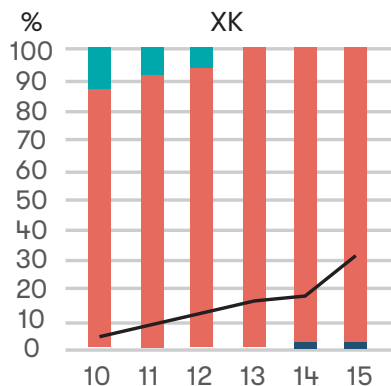
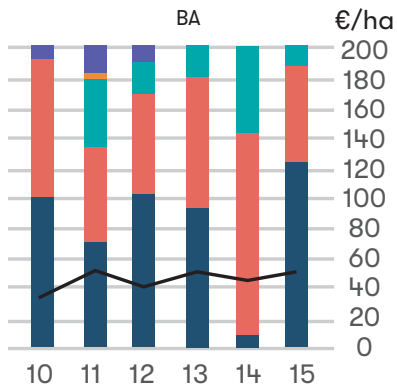
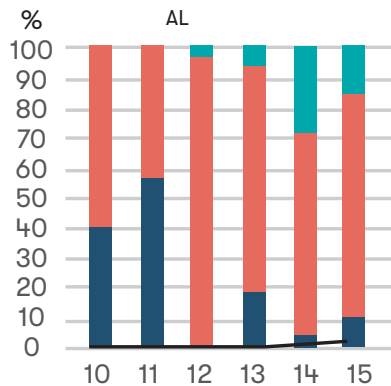
postoji potreba da se razjasni javnosti da je svrha programa subvencija u principu obezbediti održivost i stabilnost u poljoprivrednom sektoru, a ne razvoj specifičnih podsektora. Razvoj specifičnih podsektora podržan je programom grantova, ne samo iz državnog budžeta, već i od donatorskih organizacija. Ipak, to ne znači da program subvencija ne može podržati i pratiti razvoj određenih strateških podsektora pružajući pre svega održivost i stabilnost za ove podsektore.

Sve zainteresovane strane, uključujući Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja, slažu se da postoji prostor za unapređenje i razvoj, odnosno reformu programa i politike subvencija. Većina zainteresovanih strana slaže se da trenutnom programu subvencionisanja nema fokus i strategiju za određene proizvode te ih treba u skladu s tim prilagoditi kako bi se osigurao razvoj i poštenje.

Neki akteri čak veruju da pošto trenutna šema podrške nije podržana strateškom orijentacijom prema nekim proizvodima koji su iz sektorske analize identifikovani kao strateški, pa smatraju da trenutne mere podrške nisu fer i da imaju politički uticaj da podrže interesne grupe zatvorene političkim strankama na vlasti. Da bismo to ilustrovali, grožđe je subvencionisano sa značajnom količinom podrške, mada nije definisano kao strateški proizvod za Kosovo. Povrh toga, subvencionira se i vino, što je po rečima zainteresovanih strana oblik dvostrukog subvencionisanja, a efekat ove podrške treba meriti i u skladu s tim menjati ako se ne obezbede željeni rezultati. Uticaj subvencije određene kulture treba meriti tokom određenog vremena, a ako se ne postigne ciljani uticaj, treba subvencionisati drugu kulturu umesto one koja nije pokazala dovoljno rezultata.

Drugo važno pitanje zašto neka preduzeća smatraju da trenutni program subvencionisanja nije fer, jer nije orijentisan na proizvodnju i izlaze, te podržava poljoprivrednike koji ne rade na pristojan način. Subvencija po količini proizvodnje podržavala bi i ohrabrila prave radnike u skladu sa njima. Na primer, zasađena površina sa bundevom je subvencionisana, mada je proizvodnja u nekoliko slučajeva bila blizu nule.

Glavni nalazi

- Direktna plaćanja zasnovana na izlazu
- Direktna plaćanja na osnovu trenutne površine/ životinje
- Promenljive ulazne subvencije
- Ostalo (pod razno)
- Plaćanja za prirodne nepogode i drugi doprinosi proizvođačima
- Ukupno po hektaru (desna skala)

Prema strateškim fokusima, prema zainteresovanim stranama, subvencije će se rasporediti na dva nivoa. Prvi nivo treba da bude minimalne vrednosti i da subvencioniše svo poljoprivredno zemljište koje se obrađuje. Drugo, sekundarna subvencija odnosi se na strateške proizvode, na primer, ako raž nije strateški proizvod, onda se kvalifikuje samo za subvenciju prvog nivoa, a ako je malina strateški proizvod, dobija prvi i drugi nivo subvencije. Prvi nivo treba da bude subvencioniran u zavisnosti od obrađene površine, dok bi drugi nivo trebalo da bude određen prema kapacitetima Agencije za razvoj poljoprivrede, a može se subvencionisati na osnovu obrađene površine ili po jedinici proizvodnje (npr. Kilogram).

Brojna udruženja već lobiraju kod Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja kako bi implementirali subvencije zasnovane na proizvodu za sektor koji predstavljaju. Glavni razlozi za podržavanje ovog pristupa su u tome što bi ovaj metod podstakao stvarne poljoprivrednike da rade. Trenutno je zasađeno više hektara i kategorija poljoprivrednika koja ne pokušava da poveća produktivnost i još uvek dobija subvenciju u poređenju sa poljoprivrednicima koji više rade (proizvode više) i primaju istu subvenciju. To bi takođe pomoglo poljoprivrednicima koji proizvode u ograničenoj količini hektara, koji nisu uključeni u mnoge programe subvencionisanja, jer ne ispunjavaju minimalne standarde.

Uparene subvencije, prema nekim zainteresovanim stranama, takođe bi podržale i zaštitile poljoprivrednike u slučajevima prirodnog uticaja kao što su suvoća, tuča, ali i u slučaju kursa cena akcija i slično. Ova metoda osigurava održivost tako što se ne zavisi i ne boji klimatskih promena ili promena cena. Hrvatska je dobar primjer podrške za uparivanje koja je ovaj pristup uspešno implementirala.

Kada se kaže, takođe je očigledno da predloženi programi subvencionisanja ne mogu biti primenljivi na sve kulture zbog teškoća u primeni i nadzoru. Na primer, subvencionisanje povrća proizvodnjom može biti problematično jer postoji značajna neformalna prodaja i nedostatak centara za sakupljanje, pa je teško pronaći prave mehanizme koji bi ih pratili i sproveli u potpunosti. Primena subvencije zasnovane na proizvodnji u svim kulturama treba

pažljivo planirati i sprovoditi samo u slučajevima kada se usevi mogu pratiti i obrađivati u celom lancu vrednosti. Na ovaj način program je siguran u visini iznosa subvencionisanja i manje su mogućnosti za zloupotrebu i prevare.

I konačno, ali ne manje bitno, regionalizaciju zasnovanu na istoriji proizvodnje i klimatskim prednostima takođe bi trebalo uzeti u obzir tokom reformacije šeme subvencija. Dakle, subvencije koje dolaze iz opštinskih budžeta treba da budu usklađene sa centralnom podrškom i treba da služe i cilju zatvaranja ciklusa lanca vrednosti.

Deo 3: Mere ruralnog razvoja

Mera ruralnog razvoja ili program grantova MPŠRR-a je paralelni program koji ide sa programom subvencija i njegov cilj je da podstiče i podrži razvoj poljoprivrednog sektora na Kosovu. Mera ruralnog razvoja regulisana je Programom ruralnog razvoja za poljoprivredu 2014-2020. Godina 2014 je period kada su započele stvarne investicije i primena Programa ruralnog razvoja u poljoprivredi. Pre toga podrška je bila u malim iznosima i nije organizovana i prilagođena IPARD-u u skladu sa standardima Evropske unije.

Trenutni godišnji budžet za mere ruralnog razvoja je blizu 22 miliona evra za planirani budžet za 2018 godinu. Isti iznos budžeta dodeljen je za program bespovratnih sredstava od strane MPŠRR-a u poslednjih nekoliko godina, izuzev 2017godine, kada ih je bilo 417 odobrenih prijava i iznos dodeljen za ove prijave bio je blizu 16 miliona evra. MPŠRR nije navelo razloge u vezi sa smanjenjem budžeta za 2017 godinu u svom godišnjem izveštaju.

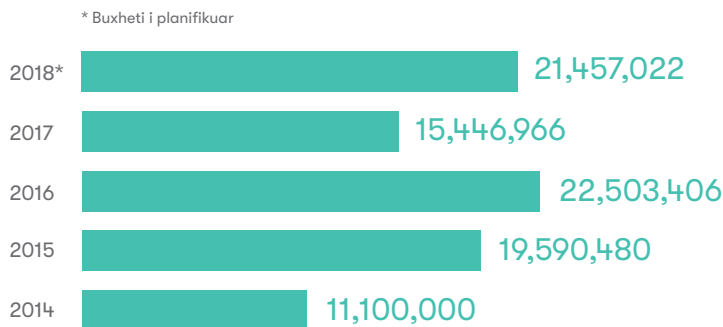

Figura 5. Masat e zhvillimit rural

Burimi: Raporti i gjelbër, 2018

U Programu ruralnog razvoja u početku je bilo planirano 9 mera kako je opisano u donjoj tabeli, međutim samo 4 sa popisa počelo se i nastavlja se provoditi od 2014.godine, a kasnije u 2015 godini dodata je i mera za navodnjavanje poljoprivrednog zemljišta.

Mere (2014-2020)		Godina osnivanja
101	Ulaganja u fizička sredstva u poljoprivrednim ekonomijama	2014
103	Ulaganja u fizičku imovinu u preradu i promet poljoprivrednih proizvoda	2014
201	Agro-ekološke mere i organska poljoprivreda	-
202	Stvaranje i zaštita šuma	-
302	Diverzifikacija farmi i razvoj poslovanja	2014
303	Implementacija lokalnih razvojnih strategija – Liderski pristup	2014
401	Poboljšanje obuke	-
402	Savetodavne usluge	-
501	Tehnička pomoć	-
NN	Navodnjavanje poljoprivrednog zemljišta	2015

Tabela 5. Planirane mere u programu ruralnog razvoja
Izvor: Program poljoprivrede i ruralnog razvoja 2014-2020

Najveći deo budžeta za meru ruralnog razvoja namenjen je “Ulaganju u fizičku imovinu u poljoprivrednim ekonomijama,” a zatim sledi “Ulaganja u fizička sredstva u procesu prerade i prometa poljoprivrednih proizvoda”. Na primer, planirani budžet za 2018 godinu dodelio je 66% novca za “Investicije u fizičku imovinu u poljoprivrednim ekonomijama“, 22% za “Ulaganja u fizička sredstva u procesu prerade i prodaje poljoprivrednih proizvoda“ 9% za “Diverzifikaciju poljoprivrednih gazdinstava i razvoj poslovanja “i po 2% za “Implementaciju lokalnih razvojnih strategija - Liderski pristup “i “Navodnjavanje poljoprivrednog zemljišta “.

Iz godine u godinu nije bilo većih promena u pogledu raspodele ukupnog budžeta za posebne mere. Samo u 2017 godini mera 103 imala je vrlo mali broj podnositelja zahteva (N = 5), što je rezultiralo vrlo malim iznosom odobrenih plaćanja.

Mere (2014–2020)		2014	2015	2016	2017	2018*
		EUR				
101	Ulaganja u fizička sredstva u poljoprivrednim ekonomijama	5,250,000	11,000,000	15,234,339	12,790,578	12,000,000
103	Ulaganja u fizičku imovinu u preradu i promet poljoprivrednih proizvoda	3,000,000	5,000,000	4,661,782	959,024	4,000,000
302	Diverzifikacija farmi i razvoj poslovanja	900,000	1,500,000	1,561,820	1,632,494	1,700,000
303	Implementacija lokalnih razvojnih strategija – Liderski pristup	-	90,480	79,850	-	300,000
NN	Navodnjavanje poljoprivrednog zemljišta	-	90,480	79,850	64,871	300,000

Tabela 6. Mere ruralnog razvoja po godinama
Izvor: Zeleni Izveštaj 2018

* Planirani budžet

Program grantova MPŠRR funkcioniše na način da grantove koje daje javni sektor (MPŠRR) odgovaraju privatnom sektoru. Balkanske zemlje slede isti metod za dodelu budžeta. Doprinos se deli između javnog i privatnog, s različitim procentom pokrivanja budžeta za svaku meru.

Tri glavne mere, sprovedene u svih 5 zemalja, su :ulaganja u fizičku imovinu u poljoprivrednim ekonomijama“ sa 60% javnog doprinosa i 40% privatnog doprinosa, “ulaganja u fizičku imovinu u preradu i stavljanje u promet poljoprivrednih proizvoda“ za koje su doprinos je ravnomerno podeljen (50/50) između javnog i privatnog i “diverzifikacije farmi i razvoja poslovanja“ sa 65% javnog i 35% privatnog doprinosa.

Kao što je prikazano na donjoj tabeli, Kosovo ne sprovodi nekoliko mera koje susedne zemlje preduzimaju (ne nužno i sve), a Kosovo ima meru koju nijedna od susednih zemalja nema, “navodnjavanje poljoprivrednog zemljišta“ za koji javni doprinos iznosi 80%.

Crna Gora je jedina zemlja sa najvećim brojem realizovanih mera, a sledi je Srbija, dok Albanija sprovodi samo četiri mere.

Doprinos	Kosovo		Albania		Serbia		Macedonia		Montenegro	
	Javno	Privat	Javno	Privat	Javno	Privat	Javno	Privat	avno	Privat
Ulaganja u fizička sredstva u poljoprivrednim ekonomijama	60%	40%	60%	40%	60%	40%	60%	40%	60%	40%
Ulaganja u fizičku imovinu u preradu i promet poljoprivrednih proizvoda	50%	50%	50%	50%	50%	50%	50%	50%	50%	50%
Diverzifikacija farmi i razvoj poslovanja	65%	35%	65%	35%	65%	35%	65%	35%	65%	35%
Agro-ekološke mere i organska poljoprivreda	-	-	-	-	100%	0%	-	-	100%	0%
Implementacija lokalnih razvojnih strategija – Liderski pristup	100%	0%	-	-	100%	0%	-	-	100%	0%
Ulaganja u ruralnu infrastrukturu	-	-	-	-	-	-	100%	0%	100%	0%
Tehnička pomoć	-	-	100%	0%	100%	0%	100%	0%	100%	0%
Navodnjavanje poljoprivrednog zemljišta	80%	20%	-	-	-	-	-	-	-	-

Tabela 7. Mere ruralnog razvoja doprinosi

Izvor: Kosovo - Program poljoprivrede i ruralnog razvoja 2014-2020

Albania – Program ruralnog razvoja 2014-2020

Serbia - IPARD Program za 2014-2020

Severna Makedonia - IPA Program ruralnog razvoja 2014-2020

Crna Gora – Program za razvoj poljoprivrede I ruralnih oblasti u Crnoj Gori pod IPARD II 2014-2020

Izgleda da trenutna šema grantova deluje dobro prema zainteresovanim stranama, mada njena primena, merenje efekata i naročito praćenje zahteva poboljšanje. Ova pitanja rezultat su ograničenih kapaciteta Agencije za razvoj poljoprivrede (ARP). Iako ARP ima uspostavljene procedure i priručnike, oni pronalaze malu primenu tokom procesa implementacije i nadgledanja.

Jedno ključno pitanje koje zahteva prilagođavanje prema zainteresovanim stranama je činjenica da se donacije daju u kratkim periodima - od jedne do maksimalno dve godine. To prema rečima zainteresovanih strana ne obezbeđuje održivi razvoj preduzeća, a samim tim i poljoprivrednog sektora. Postojeća šema godišnjeg raspodele grantova prema zainteresovanim stranama omogućava preduzećima da se fokusiraju na osvajanje granta bez fokusiranja na razvoj poslovanja.

PPRR sadrži opšte zahteve za isplatu grantova, koji se kasnije mogu promeniti u opisu mere u zavisnosti od njenih zahteva. Projekat počinje da se sprovodi nakon potpisivanja ugovora o sufinsiranju i može trajati do dve godine u zavisnosti od investicionih specifikacija.

Podnosioci prijava mogu se prijaviti u različitim merama, međutim mogu se prijaviti na istu meru samo u jednom u roku / pozivu za prijavu. Investicija za koju je korisnik primio podršku ne sme biti značajna promena u roku od pet godina od dana kada je konačna uplata primljena. Svi projekti podržani Programom ruralnog razvoja podležu naknadnoj kontroli u periodu od 5 godina.⁵

Drugo pitanje koje je spomenuto je činjenica da grantovi obično podržavaju preduzeća koja kupuju razne mašine za proizvodnju novom tehnologijom i to treba proveriti u izvodljivosti proizvodnje i da li ona služi u svrhu zatvaranja i kompletiranja lanca vrednosti. Iako neke mašine kupljene putem grantova ne moraju nužno povećavati proizvodne kapacitete, povećavaju kvalitet proizvodnje i u većini su slučajeva ekološki prihvatljiviji.

Pored toga, većina zainteresovanih strana, osim predstavnika vlade, složila se da bespovratna sredstva za izgradnju novih objekata i zgrada treba da budu ograničena, a trebalo bi da budu više fokusirana na povećanje proizvodnih kapaciteta.

---

⁵ Program poljoprivrednog i ruralnog razvoja 2014-2020

Savetodavne usluge, Obuke i Savetovanja

Odeljenje za savetodavne usluge pri MPŠRR-u koordinira aktivnosti na centralnom i lokalnom nivou podržavajući i pružajući savete i obuke. Aktivnosti razvijene u opštinskim informativnim savetodavnim centrima (OIC) savetodavnih službi organizovane su radi pružanja podrške poljoprivrednicima sa tehničkim savetima u sektorima stoke, pčelarstva, vinogradarstva, voćarstva i povrća.

Lokalne akcione grupe (LAG) osnovane su uz finansiranje iz EU-a, a sastoje se od 25 članova, uz učešće organizacija 50:50 ili javnih i privatnih lica. Pored LAG-ova, uspostavljena je i mreža ruralnog razvoja Kosova (MRRK) koja povezuje 30 LAG-ova, kako bi doprinela ekonomskom razvoju ruralnih područja pružajući podršku lokalnim zajednicama u sprovođenju lokalnih razvojnih strategija. Mreža služi kao platforma za diskusiju ideja, različitih predloga, pružanje tehničke pomoći i razmenu iskustava između LAG-ova.

Kao deo programa ruralnog razvoja postoji i mera namenjena funkcionalizaciji i primeni strategija podrške razvoju.

Prva aktivnost "Sticanje veština i promocija / animacija stanovnika teritorija LAG-a za odabrane LAG-ove" sprovedena je, a sada postoji 12 funkcionalnih operativnih kancelarija LAG-a koje su akreditovane, kao i MRRK, a izabrani su i rukovodioci kancelarija. koji su svoju aktivnost razvili na osnovu opisa poslova. Operativni rashodi LAG-ova povezani su sa upravljanjem i funkcionalizacijom LAG-ova pod LIDER pristupom i početkom implementacije LAG-ova.

Druga aktivnost "Implementacija lokalnih razvojnih strategija" je podrška implementaciji odabranih lokalnih razvojnih strategija LAG-a, u skladu sa kojima LAG-ovi sprovedu mali projekat. Takve aktivnosti podržavaju kulturne događaje (sajmovi, izložbe, festivali itd.), Promocija lokalnih proizvoda (etiketiranje, marketing, letci, brošure itd.), Mala infrastruktura (ograde, fontane, parkovi, mali mostovi, poljski putevi, obeležavanje planinski putevi, obnova kulturne i prirodne baštine itd.).

Projekti su realizovani i aktivnosti sprovedene u saradnji sa donatorima i različitim udruženjima kao što su: Nemačka agencija za međunarodnu saradnju - GIZ, austrijska ADA, FAO,

KDC, islamska pomoć, fondacija Kosovo-Luksemburg, Helvetas / S+RE, nega i obuke koje pruža Resi svojim projektom Inicijativama za ruralnu ekonomsku održivost, Udruženje “Anamorava“ itd.”⁶

Uprkos ovim aktivnostima i koordinaciji koje provode MPŠRR i njegove agencije, zainteresovane strane su sveukupno saglasne da nedostaje profesionalno savetovanje i savetodavne usluge tokom sprovođenja projekata grantova. Poljoprivrednici nisu pravilno obrazovani i obučeni, i uprkos obuci koju im nude različiti akteri, profesionalne savetodavne usluge su neophodne za obezbeđivanje pravilnog uzgoja usjeva i pravilan razvoj post-proizvodnje i prerade, sa najnižim mogućim nivoom grešaka. Potrebne su i stručne savetodavne usluge kako bi se poljoprivrednicima i preduzećima pomoglo u izgradnji zdravih poslovnih modela, praksi korporativnog upravljanja, kao i uspešnih strategija prodaje na domaćem i međunarodnom tržištu.

Deo 4: Informacioni sistem i Nadzor

Agencija za razvoj poljoprivrede (ARP) koristi nekoliko programa, poput elektronskog registra poljoprivrednika (ERP), pojednostavljenog sistema identifikacije parcela zemljišta (sLPIS), sLPIS-Mobile koji se koristi za terensku kontrolu površine, registar direktnih plaćanja, softver za upravljanje grantovima, Softver za indikatore. Ovim programima upravlja i održava Sektor za informacionu tehnologiju i registar koji su kreirali i omogućili službenicima ARP-a.

Agencija za razvoj poljoprivrede takođe ima sistem praćenja, u obliku zasebne baze podataka za indikatore u IT sistemu. Za sve prijavljene projekte, u bazu podataka trebaju biti uključeni pokazatelji. Unos podataka poštuje princip 4 oka: jedan stručnjak ubacuje podatke, a drugi stručnjak verifikuje podatke iz IT sistema nasuprot podacima iz dokumenata. Donatori programa predviđaju nezavisno praćenje pokazatelja na terenu.

Zvaničnici organa upravljanja iz Sektora za praćenje, ocenjivanje i izveštavanje imaju direktan pristup informatičkom sistemu za indikatore, uz mogućnost prenosa podataka u različitim formatima (Excel, pdf, itd.) I generisanje izveštaja na osnovu njihovih specifičnih kriterijuma, ili koristeći bilo koji napredni alat za izveštavanje koji automatski generiše izveštaje i grafikone. Sistem se trenutno koristi za prenošenje pokazatelja projekata u okviru nacionalnih shema grantova i obrade poljoprivrednih proizvoda, tako da ima mogućnost da dobro testira sistem, poboljša unutrašnje procedure i omogući obuku osoblja.

Tema sistema monitoringa razvijena je u partnerstvu sa DANIDA-om kao donatorom sa značajnom ulogom u Programu ruralnog razvoja, koji je izrazio poseban interes za praćenje rezultata i uticaja implementacije Programa.⁷

Postoji mnogo prostora za poboljšanje statističkih podataka prema svim zainteresovanim stranama. Trebalo bi definisati metodologiju i standardne procedure prikupljanja, obrade, validacije i analize u bazi podataka Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i

---

⁷ Program poljoprivrednog i ruralnog razvoja 2014-2020

ruralnog razvoja. Takođe, metodologija treba da sadrži podatke Kosovske agencije za statistiku, kao i podatke sa lokalnog nivoa (opština), kako bi se dokumentovali i upravljali svim podacima iz sektora i imao jasan pogled na poljoprivredni sektor.

Prema zainteresovanim stranama, kako bi se dobila jasna slika uticaj treba meriti u tri aspekta:

- Povećana potrošnja
- Povećana prerada i kvalitet sirovina
- Povećanje produktivnosti.

Uz to rečeno, neformalnost je ključna prepreka za prikupljanje statističkih podataka koji su reprezentativniji za sektor. Ne dozvoljava da se predstavi realna slika.

Drugo pitanje koje rezultira nedoslednošću u izveštavanju statističkih podataka je nedostatak tačnih kodova uvoza i izvoza koji se koriste pri prilagođenim kontrolama. Statistički podaci takođe ne uzimaju u obzir klimatske uticaje.

Prema izveštaju Agencije za razvoj poljoprivrede objavljenom 2017 godine, tokom 2016 godine agencija se suočila sa mnogim poteškoćama i preprekama u izvršavanju svojih zadataka na razvoju aktivnosti planiranih za sprovođenje programa podrške. U 2016 godini ARP je zaposlila više zaposlenih sa ugovorima za određene usluge kako bi omogućio završetak planiranih aktivnosti za sprovođenje programa direktne podrške i investicionih grantova za 2016 godinu.

Drugi izazov sa kojim se ARP suočila u 2016 godini je neusvajanje odobrenja za zahtev za povećanjem budžeta u kategorijama kao što su "plate i dohotci" i "robe i usluge". ARP se susreće sa mnogim preprekama, a jedna od njih je nedostatak različitih grupa inspektora za sprovođenje kontrola Programa ruralnog razvoja i direktnih plaćanja. Veliki broj slučajeva kojima je potrebna kontrola sprečava ih da izvrše i završe obe kontrole na vreme.

Što se posebno tiče programa direktnih plaćanja, ARP je izvestila da su tokom 2016 godine imali problema sa vršenjem kontrola

zbog kašnjenja u pripremi Programa direktnih plaćanja i odlaganja roka za podnošenje zahteva, što je nažalost postalo trajni problem. Vredno je spomenuti još jedan problem naveden u izvještaju koji takođe odlaže provođenje kontrole programa direktnih plaćanja, a to su greške u prijavi poljoprivrednika i službenika za prijem dokumentacije.

Zaključci i Preporuke

5

Zaključci i Preporuke

Strateška orijentacija

1 Zaključak

Plan poljoprivrednog i ruralnog razvoja daje široku strategiju sa opštim ciljevima oko rasta poljoprivredno-prehrambenog sektora, zaštite prirodnih resursa i životne sredine ruralnih područja i poboljšanja kvaliteta života i diverzifikacije mogućnosti i zaposlenosti u ruralnim područjima. Ipak, razvoj poljoprivrednog sektora nema strateški fokus na podsektore zasnovan na analizi tržišta kako bi se nadomestio uvoz ili povećao izvoz. Pored toga, iako se razvoj i oblikovanje svakog godišnjeg programa zasniva na sektorskoj analizi i analizi lanca vrednosti u svakoj kulturi, podrška grantovima i subvencijama nije pravilno koordinirana u funkciji dovršavanja ili ispunjavanja svih delova programa Lanca vrednosti.

1 Preporuka

Kosovo mora da identifikuje kulture koje su od nacionalnog interesa da Kosovo zameni uvoz nacionalnom proizvodnjom u slučajevima kada bi domaća proizvodnja bila ekonomičnija i doprinela razvoju nacionalne ekonomije. Kosovo mora da identifikuje svoje konkurentske prednosti i fokusira se na gajenje kultura koje se mogu konkurentno uvesti na međunarodna tržišta. Pored toga, lanac vrednosti treba temeljno analizirati da li svi programi podrške MPŠRR-a, programi podrške na lokalnom nivou i programi podrške stranih donatora služe svrsi kompletiranja lanca vrednosti. Takođe, programi podrške (subvencije i nepovratna sredstva) treba da budu koordinirani jedni između drugih kako bi se kompletirao lanac vrednosti.

2 Zaključak

Politike koje je razvilo Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja ne uzimaju se ozbiljno u obzir prilikom dodele budžeta Kosova.

2 Preporuka

Povećati efikasne zagovaračke aktivnosti sa Vladom i Parlamentom Republike Kosovo (uključujući parlamentarnu komisiju) da bi se izvršile neophodne promene budžeta koje služe svrsi ostvarenja ciljeva i planova Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja i drugih relevantnih aktera.

Program subvencioniranja

3 Zaključak

Program subvencioniranja ima nezadovoljavajuće i nestabilne rezultate iz sektora u sektor. Program subvencija ne utiče na povećanje proizvodnje i prinosa useva, već samo subvencionise veći deo rashoda za proizvodnju istog broja useva. Iako je svrha subvencija obezbediti održivost i stabilnost u poljoprivredi, s obzirom na sve veći iznos subvencija, očekivanja su veći pozitivni rezultati u proizvodnji i prinosu useva.

3 Preporuka

Služeći strateškom fokusu, subvencije se raspodeljuju na dva nivoa. Prvi nivo treba da bude minimalne vrednosti i da subvencionise sve poljoprivredno zemljište koje se obrađuje. Subvencija sekundarnog nivoa odnosi se na strateške proizvode - na primer, ako raž nije strateški proizvod, onda se kvalifikuje samo za subvencionisanje prvog nivoa, a ako je malina strateški proizvod, dobija prvi i drugi nivo subvencije. Prvi nivo treba subvencionisati u zavisnosti od obrađene površine, dok drugi nivo treba odrediti u skladu sa kapacitetima Agencije za razvoj poljoprivrede i može se subvencionisati na osnovu obrađene površine ili po jedinici proizvodnje (tj. Kilogram). Sve trenutne kapacitete i potrebe treba razmotriti i uzeti u obzir, uključujući ostale sektore vlade koji su direktno ili indirektno uključeni u proces implementacije.

Program grantova

4 Zaključak

Postoji slaba kontrola sprovođenja grantova i nedostatak odgovarajućeg merenja efekata i rezultata postignutih projektom. Iako ARP ima uspostavljene procedure i priručnike, oni nalaze malu primenu tokom procesa implementacije i nadgledanja. Trenutni kapaciteti Agencije za razvoj poljoprivrede takođe nisu dovoljni za sprovođenje i uspešno

nadgledanje programa podrške Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja.

4 Preporuka

Program grantova treba nadgledati i strože slediti (konkretnije implementaciju projekta i njegove ishode), kako bi se osigurao planirani razvoj pružene podrške. ARP treba strogo da koristi sve procedure i uputstva za sprovođenje i praćenje. Treba izvršiti pritisak na Vladu i Skupštinu Republike Kosovo da dodele dovoljno budžeta i osoblja Agenciji za razvoj poljoprivrede, jer je ova institucija ključni faktor u sprovođenju i uspešnom praćenju programa podrške Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja.

5 Zaključak

Razvojnim projektima nedostaje profesionalno i održivo savetovanje za uzgoj useva, razvoj mogućnosti post-proizvodnje i prerade, poslovni modeli, korporativno upravljanje i strategije prodaje.

5 Preporuka

Uključivanje savetodavnih službi sa profesionalnim savetnicima za projekte grantova trebalo bi da bude obavezan uslov. Sve zainteresovane strane u sektoru poljoprivrede trebalo bi da ulažu u razvoj kapaciteta savetodavnih usluga, jer će veliko učešće savetodavnih usluga u projektima doprineti održivosti i većem uspehu podrške, ali će takođe rezultirati održivijim poljoprivrednim sektorom uopšte.

Informacioni sistem i nadzor

6 Zaključak

Postoji nedostatak održivih podataka i statistika u poljoprivrednom sektoru na Kosovu.

6 Preporuka

Trebalo bi definisati metodologiju i standardne postupke za prikupljanje, obradu, validaciju i analizu u bazama podataka Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja. Takođe, metodologija treba da sadrži podatke Kosovske agencije za statistiku, kao i podatke sa lokalnog nivoa (opština), kako bi se dokumentovali i upravljali svim podacima iz sektora i imao jasan pogled na sektor poljoprivrede.

Preporuke

1 Istraživanje poljoprivrednog gazdinstva (AHS), objavljeno od strane Kosovske agencije za statistiku, Republika Kosovo, 2017

2 Program poljoprivrede i ruralnog razvoja 2014-2020. Pripremljeno Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja, Republika Kosovo, nije objavljeno.

3 Ekonomski katalog poljoprivrednih proizvoda 2018 godine koji je objavilo Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja, Republika Kosovo, 2019

4 Zeleni izveštaj za 2018 godinu koji je objavilo Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja, Republika Kosovo, 2019

5 Dubinski intervjui sa relevantnim zainteresovanim stranama (februar-mart 2019), Kantar Indeks Kosova, Kosovo, 2019

6 IPARD program za period 2014-2020, objavljeno od strane Ministarstva poljoprivrede i zaštite životne sredine, Republika Srbija, 2017

7 IPA program ruralnog razvoja za Severnu Makedoniju 2014-2020, objavljeno od strane Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, Republika Severna Makedonija, 2015

8 Praćenje kretanja u poljoprivrednoj politici u zemljama Zapadnog Balkana koje je objavio Zajednički istraživački centar, Španija, 2017

9 Program za razvoj poljoprivrede i ruralnih područja u Crnoj Gori u okviru IPARD II 2014-2020, objavljeno od strane Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja, Crna Gora, 2016

10 Program ruralnog razvoja 2014-2020, objavljeno od strane Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja, Republika Albanija, 2015

11 Radionica sa relevantnim zainteresovanim stranama (mart 2019), Kantar Indeks Kosova, Kosovo 2019

